

Etty Hillesum en de veelkleurigheid van de wereld

Ergens in het midden van de jaren negentig werd ik door de redactie van *Speling*, gevraagd om een essay te schrijven voor hun tijdschrift. Ik kreeg toen een vrij precieze opdracht voorgelegd: het zou moeten gaan over een middeleeuwse denker (waarvan het vermoeden bestond dat ik deze kende) en vriendschap. Over deze precisie was ik wel wat verbaasd. Ik had in die periode de middeleeuwen alweer enige tijd verlaten en hield me bezig met teksten uit de twintigste eeuw. Ik probeerde het lot maar een beetje naar mijn hand te zetten en vroeg aan de *Speling*redactie of het ook over over vriendschappen uit de twintigste eeuw mocht gaan. Dat mocht, dat was geen probleem. En zo schreef ik mijn eerste artikel voor *Speling*: *De vriendschappen van Nelly Sachs*. Het verscheen in 1997. Ik denk dat ik ongeveer in diezelfde tijd redactielid van *Speling* werd.

Ik herinner me nog goed hoe de eerste redactievergaderingen verliepen. Ik vond deze wat eigenaardig, een beetje *buiten de tijd*, maar ik kon niet zo goed beschrijven wat dat *buitentijdse* was. Het was waarschijnlijk vooral ook wennen. Langzaam maar zeker vond ik mijn plaats in het geheel en dacht ik: ok, dit is mijn club. Ik weet niet precies waarom, maar we horen bij elkaar, ook al zijn we onderling heel verschillend. We zijn toch een heel soort bijzondere collega's van elkaar geworden.

Toen mijn bijzondere collega's hadden verzonnen dat ik vandaag over Etty Hillesum moest spreken, vond ik dat een heel leuke uitnodiging, maar tegelijkertijd dacht ik: wat ga ik in godsnaam met Hillesum doen op de zestigste verjaardag van *Speling*? Hoe laat ik Hillesum spreken? Ik bedacht de titel: 'Etty Hillesum en de veelkleurigheid van de wereld'. Deze titel past in elk geval bij Hillesum en bij mij, maar ik wist – op het moment van de keuze – nog niet helemaal hoe deze bij *Speling* zou passen. Ik vertrouwde erop dat de klik tussen *Speling* en Hillesum en mij wel zou komen. En inderdaad, die kwam. Die kwam op het moment dat ik een interview van Franck Ploum met Kees Waaijman uit de *Roerom* van oktober 2008 las. Het interview ging over het zestig jaar bestaan van *Speling*. Het ging over het karakter van *Speling*. Er staan een paar mooie citaten van Kees in. Zoals: “De weg naar Kralingen is een heel oude grillige weg, met veel bochten en kronkels. Veel mensen houden meer van rechte kanalen. Dan weet je waar je aan toe bent en sta je nooit voor verrassingen. Maar het leven lijkt nu eenmaal veel meer op die oude grillige weg en daarom moet spiritualiteit ook over die grilligheid gaan.” Deze waarneming over het grillige leven, de gedachte dat spiritualiteit over het grillige leven zou moeten gaan en het daarbij gebruikte beeld van de bochtige weg, is nu precies ook een gedachte die we bij Hillesum kunnen vinden. Zo schrijft Hillesum:

“Het leven is zo grappig en zo verrassend en zo eindeloos genuanceerd en op iedere bocht van de weg plotseling weer een heel ander uitzicht. De meeste mensen hebben cliché-voorstellingen óver dit leven in hun hoofd, men moet zich innerlijk bevrijden van alles, van iedere verstarde voorstelling, van iedere leuze, van iedere gebondenheid, men moet de moed hebben alles los te laten, iedere norm en ieder conventioneel houvast, men moet de grote sprong in de kosmos durven wagen en dan, dan is het leven zo eindeloos rijk en overvloedig, zelfs tot in z'n diepste lijden.” (7 juli 1942)

Misschien heeft Hillesum ooit op diezelfde bochtige weg naar Kralingen gelopen, maar zeker is dat zij heeft gewandeld en gefietst over de bochtige wegen in de buurt van Deventer, waar ze een grote tijd van haar jeugd heeft doorgebracht. De meesten van u kennen de naam Etty Hillesum wel. Heel in het kort: Etty Hillesum is geboren in 1914, als oudste dochter van een Joods-Russische moeder en een Joods-Nederlandse vader. Ze is 1943 vermoord in Auschwitz. Ze is bekend geworden door de – in de jaren tachtig – gepubliceerde dagboeken en brieven. Hillesum begon in 1941 een dagboek bij te houden om therapeutische doeleinden: ze wilde orde in haar chaotische leven scheppen en was op zoek naar haar ware zelf. In de loop van dit schrijven wordt het dagboek ook steeds meer een getuigenis van de oorlog. Haar nagelaten werk kan op veel manieren gelezen worden. Het kan zeker ook worden gelezen als een verslag van een geestelijke ontwikkeling, waarbij de schrijfster steeds meer haar 'ego' loslaat en steeds ontvankelijker wordt dat wat voorbij haar 'ego' is: het leven, de wereld, het goddelijke. Hillesum heeft ons als het ware een spiritualiteit van loslaten en ontvankelijkheid nagelaten: “.. en op iedere bocht van de weg plotseling weer een heel ander uitzicht.” Een ontvankelijkheid voor de talloze grillige bochten van het leven, voor de vele kleuren die het leven kan bieden.

Laten we even terugdenken aan de woorden van Kees Waaijman: "... het leven lijkt nu eenmaal veel meer op die oude grillige weg en daarom moet spiritualiteit ook over die grilligheid gaan." Vanuit dit Waaijmanische perspectief heeft Hillesum ons zeker iets te bieden. Zij biedt verschillende vocabulaires die onder de verschillende omstandigheden geldig blijven. Zij was immers zelf op zoek naar een wijsheid die onder alle omstandigheden – na elke bocht, bij ieder nieuw uitzicht – geldig zouden blijven Haar teksten hebben voor veel lezers in die zin ook een bijzondere betekenis: zij lijken het grillige leven aan te kunnen. Waar we ook op de weg van ons leven staan: Hillesum lijkt er woorden voor te hebben. In de beschrijving van alle *ups* en *downs* maakt Hillesum ons dan ook gevoelig voor de veelkleurigheid van de wereld. Om te beginnen met de kleur (of onkleur) zwart.

Zwart

Door een groene bril zien we alles groen, door een roze bril zien we alles roze. De kleuren van de wereld kunnen alleen worden waargenomen door een ongekleurde bril die alle kleuren laat zien, door een ongekleurd oog dat alle kleuren kan onderscheiden, vergezeld van een open en ontvankelijke geest. Deze openheid heeft niet alleen betrekking op de waarneming van de wereld, maar ook op de waarneming van onszelf. Openheid betekent ook dat we de geslotenheid en het onvermogen van onszelf kunnen constateren. Soms zien we het helemaal niet meer zitten, omdat we vooral onszelf zien zitten. Beter gezegd: omdat we onszelf in de weg zitten. Dat is nu ook een typische stemming die we bij Hillesum kunnen aantreffen. Op zulke momenten gebruikt ze nog weleens de kleur 'zwart'. Het kan dan soms ook wel eens heel zwart worden. Bijvoorbeeld:

"Ik zal m'n stemmingen weer eens nauwkeurig moeten registreren, het wordt weer te bar. En dat één onbenullige verkoudheid m'n hele levensbeschouwing plotseling weer pikzwart kleurt, is toch ook te overdreven." (23 augustus 1941)

Niet gewoon zwart, maar pikzwart. Geen kleur meer te zien. De manier van Hillesum om van haar zwartheid af te komen, is om zichzelf te relativiseren. Ze roept zichzelf tot de orde: "het wordt weer te bar", "het is toch ook echt overdreven". Hillesum kan het leven echt helemaal niet meer zien zitten. Ze beschrijft volledige inzinkingen die worden gekenmerkt door angst, afkeer en een gebrek aan zelfvertrouwen. En dan komt weer de kleur zwart terug:

"Ik ben weer, een paar dagen al, aan het terugvallen in m'n eigen 'zwartste middeleeuwen'. " (30 oktober 1941)

Zwart heeft bij Hillesum ook met zwaarte te maken hebben. "Het is" dan, zo schrijft ze, alsof "er een zwaar huis boven op [haar] is ingestort en ze niet weet hoe ze al de stenen van zich af moet wentelen." Het zicht, het uitzicht wordt haar soms duidelijk ontnomen. Ze noemt dat ook wel een verstopping of een vertroebeling. Het is een kwestie van wachten tot deze verstopping en vertroebeling weer voorbijgaan. Ze ervaart steeds grote opluchting wanneer ze weer de toegang tot het leven voelt. "Alle verstopte kanalen zijn weer open en stromen uit op de grote oceaan." (5 januari 1942) Terwijl het kort daarvoor toch maar niets was. Toen "... was de grauwe ochtend niets anders dan een stuk papier, geplakt tegen de achterkant van m'n raam en de zwarte takken van mijn boom waren slordige potloodstreepjes op dat groezelige papier." Dergelijke verstoppingen bezorgden haar als het ware niet alleen een kleurverlies, maar ook een verlies van diepte, van een horizon, van contouren om haar heen.

Groeiende ontvankelijkheid en veelkleurigheid

Rond de jaarwisseling van 1941-1942 lijkt Hillesum een belangrijke kentering mee te maken. Ze voelt zich dan niet meer zo "vertroebeld en bijgemengd (...) door de kleine, al te kleine persoonlijke overwegingen, gebaseerd op geldingsdrang, ijdelheid, minderwaardigheidscomplexen enz." (9 januari 1942). Ze voelt dan weer het lichtknopje in zichzelf branden. Ze voelt weer meer wijdsheid en diepte. Bij Etty Hillesum gaat dat heel sterk samen met religieuze gevoelens, met gevoelens van godsnabijheid. Zij voelt een goddelijke vervuldheid in de wijdsheid van haar ziel. Hillesums stemmingen gaan op en neer, maar er lijkt ook een verbetering in te zitten. Het lijkt alsof ze haar inzinkingen steeds beter kan hanteren. Zo schrijft ze kort na de jaarwisseling:

"De inzinkingen zijn eigenlijk alleen nog maar van de volgende soort: het leven is dan plotseling in je als een smalle troebele sloot. Maar die sloot is maar een smal streepje in een breed en bloeiend landschap. Vroeger was dan opeens alles grijs en troebel en vermoeid. En nu blijf ik het hele landschap zien en die sloot hoort er nu eenmaal ook bij. Ik blijf nu voortdurend het geheel overzien."

“En die sloot hoort er nu eenmaal ook bij.” Hillesum is zich er sterk van bewust dat haar waarnemingen worden gedragen door een waarneemster, door haarzelf, door haar eigen vermogens en onvermogens. Het perspectief doet er toe. En wat lees ik nu in het interview van Franck Ploum met Kees Waaijman: “*Speling* vraagt zich altijd af *waar sta ik en hoe ben ik betrokken bij wat er aan de hand is.*” Vanuit een dergelijke betrokken positie ga je, aldus Waaijman, veel milder en ook barmhartiger naar de dingen kijken. Dan pas ga je ook het spirituele en ook de schoonheid van de dingen zien. Misschien heet Kees Waaijman in werkelijkheid wel Kees Hillesum, want het zou regelrecht uit de pen van Etty Hillesum hebben kunnen komen. Wanneer je weet waar je staat, je bewust bent van je eigen standpunt, dan zie je meer, dan kun je de wereld meer de wereld laten zijn. We zouden ons, zoals Hillesum dat deed, kunnen oefenen in openheid, in het besef dat de weg niet recht, maar krom is en elke kromming iets nieuws kan brengen: steeds weer een ander uitzicht. We lopen in het leven niet naast een recht kanaal, we lopen op een grillige weg en we moeten aan onze ervaringen – aan onze verschillende uitzichten – woorden kunnen geven. Hillesum probeerde dit, probeerde ontvankelijk voor de veranderingen te zijn. Naarmate ze zichzelf minder in de weg ging zitten, de ‘pikzwartheid’ en vertroebeldheid achter zich kon laten, begon ze steeds ontvankelijker voor de veelkleurigheid van de wereld te worden. Ze schrijft in mei 1942 zelfs over zichzelf als een ‘ontvangtoestel’. En daarna, in juni en juli, lijkt haar ontvankelijkheid voor kleuren een climax te bereiken. Zo schrijft ze:

“... ik onderga dit leven aan den lijve en in de ziel, van minuut tot minuut, in al z'n windingen en aspecten en kleuren en geluiden.” (19 juni 1942)

“... we zijn in een nieuwe werkelijkheid binnentreden en alles heeft andere kleuren en andere accenten gekregen.” (6 juli 1942)

Het waarnemingsvermogen van Hillesum lijkt soms een uiterste transparantie en gevoeligheid voor alle kleuren en vormen te bereiken. Het bewustzijn van de veelkleurigheid van de wereld lijkt steeds sterkere vormen aan te nemen. Waar Hillesum bij de aanvang van haar dagboek zichzelf nogal eens beschuldigde van “alles onder een gezichtspunt” te willen samenbrengen, “door één leidende idee” te willen laten overkoepelen, daar lijkt zij later meer “al de tegenstellingen te aanvaarden”. Zij schrijft al in oktober 1941 aan en voor zichzelf:

“Iedere pool heeft z'n tegenpool, dat is nu eenmaal zo. Het is niet voldoende, dat je dit alleen met je verstand weet, je moet de veelheid der dingen ook *léven* en niet te krampachtig de veelheid willen smeden tot éénheid.” (3 oktober 1941)

Hillesum lijkt zich al vanaf het begin te oefenen in het zien van de vele vormen en kleuren van de wereld – van het leven – door de kunst van het loslaten. Een van de meest centrale fragmenten van dit loslaten is het volgende citaat van Hillesum.

“Wij vormen ons bepaalde voorstellingen over de dingen om ons heen, om zekerheden te hebben in dit eeuwig in beweging zijnde en verwarrende leven, maar daardoor offeren wij het werkelijke leven, in al zijn nuanceringen en onverwachtheden op, en doen wij het eigenlijk onrecht aan.

Het leven is niet in een systeem te vangen. Ook niet een mens. Ook niet literatuur. En aan het, soms moeizaam verworven systeem, wordt teveel werkelijkheid en waarheid geofferd. Het woord waarheid hier misschien liever buiten spel laten. Die drang in de mensen om te systematiseren, om de vele tegenstrijdigheden in één hechte bouw te verenigen, is óók waar, is een waarachtige drang. En men moet iedere keer weer tot een systeem komen, om te ontkomen aan de chaos. Maar men moet het ook weer los kunnen laten.” (13 december 1941)

Aan zichzelf gerichte aanmoedigen om beelden en voorstellingen over de wereld omwille van het werkelijke leven los te laten typeren Hillesums benadering van het leven. Hillesum wilde het werkelijke leven een plaats geven door zichzelf te ontroebelen van onwaarachtige beelden. Zij wilde het leven in zich voelen stromen. Zo maakte zij zich ook geestelijk sterk tegenover het kwaad van de nazi's. Dit kunnen we geestelijke weerstand of resistentie noemen, of zo men wil: spirituele weerstand.

IJzerkleurigheid

Waar in Hillesums dagboeken aanvankelijk een glazen wand tussen haarzelf en de oorlog lijkt te staan, daar komt deze oorlog – de dreiging van de vernietiging van de Joden – steeds dichterbij. Hillesums leven komt in een grote stroomversnelling. Wanneer spiritualiteit, zoals Kees Waaijman zegt, over de grilligheid van het leven moet gaan,

dan wordt het hier wel heel precair. De achtervolging en vernietiging van de Joden was niet zomaar een bocht in de weg van Kralingen, het was een afgrondelijk ravijn: niet naast de weg, maar op de weg, zorgvuldig voorbereid door de beschaafde medemens. Wij weten niets over Hillesums spiritualiteit uit de laatste maanden van haar leven. Wij weten niet of de kleur zwart misschien toch weer haar geest is gaan bezetten. Wij weten wel dat zij – tot aan haar transport in Westerbork naar Auschwitz – vol hoop was dat ze het zou overleven, ook al had ze er niet veel vertrouwen in. Wij weten ook dat Hillesums spiritualiteit van het loslaten samenging met een sterke gevoelde religiositeit en Godsvertrouwen. En we weten dat Hillesum de wereld tot laat als veelkleurig is blijven waarnemen. In haar bekende getuigenis van een transportnacht in Westerbork – geschreven op 24 augustus 1943 – spelen kleuren een belangrijke rol. Haar schrijven lijkt op het oog van een camera die in uiterste transparantie alle kleuren van het kamp laat zien: rood, geel, blauw, grijs, asgrauw, bruin, veel zwart en veel groen met een beetje lichtgroen, passend bij de nazi-uniformen. En ergens schrijft Hillesum over het ‘ijzerkleurig’ gezicht van de kampcommandant, een gezicht dat ze – zo zegt ze – “nog lang niet ontcijferen kan”. In alle geofende losgelatenheid en ontvankelijkheid voor de wereld, in alle kleuren die ze ziet en beschrijft, zijn er ook kleuren die voor haar een grens lijken uit te drukken: zoals ijzerkleurigheid. In dezelfde getuigenis gebruikt Hillesum ook de woorden ‘Herodes’ en ‘hel’. Geconfronteerd met de het gedrag van de nazi's en het lot van de Joden uit Westerbork, schrijft ze: “Wanneer ik zeg: die nacht was ik in de hel, wat druk ik daarmee dan nog voor jullie uit?” Ze stond – in alle ontvankelijkheid voor de werkelijkheid – in Westerbork ook voor raadsels.

Niet lang na deze getuigenis wijzigden de omstandigheden van Etty Hillesum zich radicaal. Op 6 september werd zij, met haar ouders en jongste broer, gedeporteerd naar Auschwitz. We weten niet hoe Etty Hillesum, die altijd op zoek was naar een bevrijdende wijsheid die onder alle omstandigheden geldig zouden blijven, deze reis heeft beleefd. We weten niet met welke woorden zij is gestorven en of ze met woorden is gestorven. We weten wel dat zij velen van ons woorden heeft gegeven om verder te leven en het leven – ondanks alles – de moeite waard te vinden.

Tot slot

Wanneer wij, vandaag en hier (tijdens dit symposium van *Speling*), antwoord moeten geven op de vraag ‘waar staan wij?’, dan zeg ik: ergens op een kronkelige weg – voor, in of na een bocht. Ja, inderdaad (Kees Waaijman heeft gelijk), spiritualiteit zou over deze bochtige weg moeten gaan. Spiritualiteit zou over het leven van mensen moeten gaan, in al zijn *ups* en *downs*. Maar of er na elke bocht een spiritueel antwoord mogelijk is, dat is de vraag. Misschien moeten we daarom ook ons verlangen naar een ‘alles aankunnende spritualiteit’ – woorden die onder alle omstandigheden geldig zijn – loslaten en leven bij datgene wat het leven ons geeft.

Ria van den Brandt